

УДК 321.01(477):159.9.3166:355/359

DOI <https://doi.org/10.35433/history.112110>

Касьянов Георгій,

доктор історичних наук, професор,
керівник Лабораторії міжнародних студій пам'яті,
Інститут міжнародних відносин університету
Марії Кюрі-Скłodовської (Люблін, Польща)

WEB: <https://www.umcs.pl/pl/laboratory-for-International-memory-studies,31432.htm>

gueorgui.kassianov@mail.umcs.pl

ORCID: 0000-0003-1996-0362

ІСТОРИЧНА ПОЛІТИКА ТА ОНТОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА: КОНЦЕПТУАЛЬНІ РАМКИ ТА АНАЛІТИЧНІ СПОСТЕРЕЖЕННЯ¹

Мета: запровадити до наукового обігу в студіях історичної пам'яті, історіографії, політології та міжнародних відносин основні положення концепції онтологічної безпеки, поняття мнемонічна тривога та мнемонічна безпека, запропонувати категоризацію типів історичної політики, пов'язаних з онтологічною безпекою. **Методологія:** використано методи текстуального аналізу, історичної компаративістики, неоконструктивістського підходу, студій пам'яті, безпекових студій. Стаття має міждисциплінарний характер, спрямована на розширення методологічного інструментарію історичних студій та студій колективної (культурної, соціальної) пам'яті, що одночасно підкреслює її **новизну**.

Висновки: Концепція онтологічної безпеки дає можливість нелінійного розуміння фактичних даних та теоретичних міркувань, дозволяє поглибити дослідницьку та інтерпретаційну перспективу щодо мотивів, способів дії та результатів дій політичних акторів у сфері історичної політики. Ця концепція, застосована до мнемополітики, надає нам корисні інструменти для аналізу та розуміння явищ, які значною мірою є непроникними для інших теорій та підходів, що зосереджуються на раціональному виборі, розробці стратегій та розрахунках в стилі *Realpolitik*. Звернення до питань онтологічної тривоги дозволяє нам зрозуміти дії та вчинки, які з точки зору інших теорій виглядають ірраціональними та алогічними. Пізнавальний та аналітичний потенціал концепцій онтологічної, і відповідно, мнемонічної безпеки, розуміння природи мнемонічної тривоги та способів опанування цієї тривоги варті для використання як в академічних студіях, в історіографії, політології, соціології (зокрема і в прикладній), так і в поточному аналізі політики, розробці стратегій інформаційної безпеки та протистояння гібридним формам агресії.

Ключові слова: колективна пам'ять, історична політика, онтологічна безпека, мнемонічна тривога, транснаціональна політика пам'яті, європейська

¹ Продовження статті, розміщеної у попередньому номері: Інтермарум: історія, політика, культура. 2025. № 17. СС. 8-39.

пам'ять, аффірмативна і дидактична історія, мастер-наратив, війни пам'яті, інструменталізація минулого.

ЧАСТИНА II.

Звернімося до іншого сюжету: як ця концепція працює в аналізі і поясненні проактивної мнемополітики, спрямованої на превенцію онтологічних загроз, основаної на аналізі історичного досвіду – на транснаціональному рівні.

Транснаціональний вимір

Прагнення створити згуртовану «єдину Європу», з прозорими внутрішніми кордонами, єдиною економікою, спільною політичною інфраструктурою, валютою та системою цінностей стимулювало пошук транснаціональних ідентичностей, які б відповідали концепції єдиної європейської колективної свідомості [89]. Центральним елементом цих пошуків стала розробка об'єднавчого історичного наративу та колективної пам'яті, що слугували б наріжним каменем для формування загальноєвропейської ідентичності. Таке сконструйоване минуле, засноване на спільних цінностях, стало необхідною передумовою для транснаціональних європейських інституцій, і це бачення було схвалене, принаймні формально, на рівні намірів, багатьма національними урядами.

Епоха, що охоплює 1990-ті - 2010-ті роки, стала часом взаємодії та перешлетення транснаціональних і національних підходів. Транснаціональні суб'єкти в межах Європейського Союзу (Рада Європи, Європейській парламент) розглядали і формували різні об'єднавчі стратегії, що ґрунтувалися на понятті колективної європейської ідентичності. Джерелом мнемонічної тривоги тут було осмислення досвіду Другої світової і пов'язаних з ними крайнощів національних наративів, які (поряд з іншими чинниками) спричинилися до геноциду, етнічних чисток, масових депортацій. Водночас, загалом розуміючи смисл цієї універсалістської концепції, національні суб'єкти та суспільства непохитно відстоювали суверенітет своїх національних наративів. Утримуючись від прямого заперечення національних історичних наративів, інституції ЄС спочатку намагалися пом'якшити крайнощі етноцентризму в історичних конструктах і пам'яті, особливо в посткомуністичних регіонах.

Розширення ЄС у середині 2000-х років внесло новий вимір у ці підходи. Нові держави-члени, радо включившись в економічну інтеграцію, в якій вони були очевидними бенефіціарами, водночас неохоче прийняли інтеграційні аспекти політики ідентичності, зокрема такі, як пам'ять про Голокост, — утім, вони були необхідною складовою входження в європейське співтовариство. Тим не менш, вони не нехтували захистом своїх національних наративів, підкреслюючи свою особливу роль як націй, що пройшли через випробування нацизмом і комунізмом. Тут мнемонічна

тривога була пов'язана, по-перше, з намаганням зберегти самотність перед викликами глобалізму та транснаціональних культурних форм, по-друге, піднесенням небезпечного східного сусіда, який саме з середини 2000-х, часу вступу країн колишнього соціалістичного табору до ЄС, демонстрував неоімперські амбіції.

Тим часом використання спільного минулого для зміцнення єдності в сьогоденні та майбутньому актуалізувалося проблемами внутрішньої єдності ЄС. Провал Європейської Конституції у 2005 році оголив розбіжності між наднаціональними політичними елітами та громадянами країн ЄС. Саме тоді активізувалися різні політичні та культурні ініціативи, спрямовані на подолання цього розколу, зокрема спроби створити спільну європейську пам'ять.

У сфері формування загальноєвропейської колективної пам'яті та транснаціональної мнемополітики з'явилося кілька важливих тенденцій. По-перше, це культивування транснаціональних або наднаціональних загальноєвропейських наративів і просторів пам'яті. По-друге, акцент на питаннях, що резонують у більшості європейських країн, можуть сприйматися як приклади транснаціональної колективної пам'яті. По-третє, створення наднаціональних інституцій, покликаних формувати колективну європейську ідентичність. По-четверте, ухвалення законодавчих актів, що регулюють інтерпретацію історичних подій як на національному, так і на транснаціональному рівнях.

Приклади практичної реалізації цих тенденцій ілюструють синтез вищезгаданих підходів. Наприклад, створення наднаціонального «всесоюплюючого» наративу вимагало зосередження на конкретних спільних темах, таких як спільна європейська історія або транснаціональна пам'ять про Голокост. Усе це вимагало інституційної підтримки, міжнародної координації та необхідних фінансових ресурсів, без яких такі проекти залишилися б мріями (Assmann, A., 2010, Kubosova, L., 2007).

Однак спроби створити загальноєвропейські наративи та комеморативні практики наштовхнулися на різноманітні перешкоди, технічні, культурні та політичні виклики. Як вже згадувалося, традиційні мастер-наративи, вкорінені в європейських державах, часто суперечили спробам запропонувати чи нав'язати стандартизований європейський історичний дискурс (Berger, S., Conrad, C., (eds), 2015, 341-342). Крім того, ініціативи, спрямовані на просування наднаціональних або спільних історій (наприклад, спільний європейський підручник з історії), іноді викликали захисну реакцію, включаючи відродження інтересу до національних історій або відродження автономістських національних наративів в історичних регіонах різних країн (Бельгія, Іспанія).

Спочатку транснаціональний наратив намагався впоратися зі спадщиною бурхливого минулого і протистояти примарі Другої світової

війни. Останні десятиліття стали свідками узгоджених зусиль, спрямованих на те, щоб зобразити Європу як bastion миру і стабільності в рамках Об'єднаної Європи. Проте пошук спільних тем і цінностей залишається непростим завданням, що ускладнюється неоднозначною позицією різних акторів щодо подолання євроцентризму в європейських історичних нарративах та визначення тих «загальноєвропейських» цінностей, які сприяють створенню афірмативних і дидактичних історичних нарративів (Jarausch, Konrad H., Lindenberger, Thomas (eds), 1991).

Розглянемо ці тенденції на прикладі дидактичної історії та просування загальноєвропейської пам'яті про Голокост.

Транснаціональний нарратив пам'яті: дидактична історія

Дидактична історія має досить тривалу, хоча й не дуже успішну історію зусиль, спрямованих на консолідацію минулого та формування спільного і безпечного культурного простору в Європі на основі шкільної історії. Двосторонні та багатосторонні ініціативи, спрямовані на подолання ворожнечі та ксенофобії у викладанні історії та підручниках, беруть свій початок ще з міжвоєнного періоду.

Після Другої світової війни нові наднаціональні європейські інституції взяли на себе провідну роль у сприянні таким зусиллям. Рада Європи (РЄ) стала головним протагоністом і архітектором спільної європейської історії та пам'яті на наднаціональній сцені ще в 1950-х роках. На своєму інавгураційному заході РЄ, присвяченому просуванню ідеї спільного європейського історичного нарративу, учасники заявили про свій намір «не так використовувати історію для пропаганди європейської єдності, як намагатися виправити традиційні помилки та упередження і встановити фактичну точність... Особливо важливим є уникнення будь-якої історичної інтерпретації, яка могла б слугувати особливим інтересам однієї нації або порушити дружні міждержавні відносини» (Council of Europe, 1991.). Однак навіть на цьому етапі історики визнали непрактичність проекту, заснованого на таких принципах, якщо він не включає такі регіони, як Піренейський півострів, де панували автократичні режими, та Східна Європа, де панували комуністичні режими під контролем Радянського Союзу.

Спочатку ідея зміцнення єдності Європи через конструювання образу спільного минулого була втілена у стратегію боротьби з упередженнями, негативними стереотипами та викривленнями у підручниках та викладанні історії. Як вже згадувалося, у 1950-х роках були створені двосторонні франко-німецька, німецько-польська та німецько-ізраїльська комісії, однак їхні зусилля принесли відчутні результати лише через майже півстоліття (Siegel Mona and Harjes Kirsten, 2012; Pingel Falk, 2013). Періодично виринала на поверхню ідея запровадження єдиної європейської дидактичної історії. Наприклад, у 1965 році на симпозиумі в Ельсінорі освітяни з європейських країн погодилися, що "не може бути жодних спроб наві'язати

школам країн-учасниць Ради Європи єдиний виклад європейської історії". Тим не менш, вони запропонували тематичні рамки, які потенційно можуть бути покладені в основу спільної навчальної програми з європейської історії (Council of Europe, 1995, 10).

У середині 1980-х років Європейська комісія підтримала французького історика Жана-Батіста Дюроселя в написанні та публікації «Історії народів Європи» задумавши цю роботу як майбутній спільний підручник з європейської історії. Однак після публікації книга викликала значні суперечки серед членів ЄС, що призвело до офіційного відмежування Європейської Комісії від проекту (Kitromelidis, P. Reviews, 1994).

На початку 1990-х років спроба створити щось на кшталт підручника з європейської історії матеріалізувалася у виданні, авторами якого стали науковці та освітяни з різних країн, перекладені та опубліковані у п'ятнадцяти європейських державах. Ця ініціатива, спрямована на створення транснаціонального європейського наративу, матеріалізувалася у вигляді набору національних репрезентацій «спільної європейської історії». Книга витримала кілька видань до початку 2000-х років. Проте її вплив залишився невідомим і маловивченим (Schulze, W. 2000).

Водночас, протягом 1990-х і 2000-х років діяльність двосторонніх або багатосторонніх комісій істориків або спільних двосторонніх підручників з історії зазнали подальшого розвитку в контексті "возз'єднання Європи". Хоча ці зусилля сприяли діалогу між учасниками з різних регіонів, їхні інституційні наслідки залишалися обмеженими, оскільки національні освітні системи утримувалися від формального включення їхніх результатів у стандартні навчальні програми (Korostelina, K., Lässig, S. (eds), 2013).

Після розпаду комуністичного табору відстоювання спільної європейської історії набуло нового значення, особливо у зв'язку з перспективою «реінтеграції в європейську сім'ю» колишніх соціалістичних країн. РЄ очолила стратегію, що отримала назву "Нова Європа", пріоритетом якої, поряд з підтримкою реформи історичної освіти в Центральній і Східній Європі, стало «переосмислення європейського виміру». У жовтні 1993 року на Віденському саміті лідерів держав РЄ було задекларовано зобов'язання боротися з расизмом, ксенофобією, антисемітизмом і нетерпимістю, визначивши історичну освіту ключовим інструментом у цих зусиллях, отже, йшлося як про реактивну, так і превентивну мнемополітику. Лідери закликали «зміцнити програми, спрямовані на подолання упереджень в історичній освіті, підкреслюючи позитивну взаємодію між різними націями, релігіями та ідеологіями в історичній еволюції Європи» (Council of Europe, 1993; Klymenko, L., Siddi, M., eds., 2020).

У 1992-93 роках Рада Європи підтримала створення Європейської асоціації викладачів історії (EUROCLIO), яка спочатку об'єднала асоціації вчителів історії з одинадцяти західноєвропейських і трьох

східноєвропейських країн. Ця ініціатива, що поєднувала низовий активізм з транснаціональною та національною урядовою підтримкою, в першу чергу була спрямована на виправлення крайнощів національних наративів у східноєвропейській історичній освіті (у 1990-х роках), а потім перейшла до проєктів, спрямованих на формування європейської ідентичності, заснованої на спільних цінностях, історії та культурному розмаїтті (у 2000-х роках).

У 2002 році Комітет РЄ з питань освіти ініціював ще один проєкт "Європейський вимір у викладанні історії". Окрім розвитку критичного мислення та запровадження порівняльного підходу до національних історій, проєкт підкреслив необхідність висвітлення подій, тем чи явищ, що мають "справжнє європейське значення", до переліку яких увійшли революції 1848 року, Балканські війни 1912-13 років, мирні договори 1919 року, кінець Другої світової війни, Холодна війна та події 1989-90-х рр. (Council of Europe, 2002).

У 2007 році міністр освіти Німеччини Анетт Шаван запропонувала оновлене бачення спільного підручника з європейської історії для всіх 27 країн-членів ЄС. Ідею, з ентузіазмом підтриману чиновниками ЄС національні уряди (зокрема Польща, Нідерланди, Чеська Республіка) та освітяни сприйняли прохолодно (Kubosova, L., 2007; Deutsche Welle, 2007). Натомість EUROCLIO виступила з альтернативним проєктом, створивши інтерактивний мультимедійний портал, що ґрунтувався на принципах багатосторонньої взаємодії та різноманітності підходів, просуваючи ідею єдності через розмаїття (Van der Leeuw-Roord, J., 2008). Це був вихід за межі традиційного підручника, який обмежував інтелектуальну мобільність. Власне, тут зіткнулися два підходи до забезпечення онтологічної безпеки: бюрократичний, який базувався на традиційних методах, і «низовий», від учителів-практиків, які працювали безпосередньо «в полі».

Назва іншої ініціативи – «Викладання «Європи» для зміцнення єдності ЄС», наголошувала на включенні історії європейської інтеграції в навчальні програми з історії країн-членів ЄС, представляючи історію ЄС передусім як історію європейських цінностей. Цей проєкт також не виправдав очікувань. У комплексному звіті, підготовленому на основі аналізу підручників з європейської інтеграції у двадцяти восьми країнах, було зроблено висновок, що, хоча зображення європейської інтеграції, як правило, є позитивно забарвленим, вони часто зображують європейський проєкт як далекий від повсякденного досвіду громадян, а отже, елітарний (Hartmann, N., Montlahuc, J., 2017).

Після розширення на Схід у 2004-2007 роках Рада Європи започаткувала програму «Європа для громадян» (з бюджетом 187 млн євро), яка включала компонент «Дієва європейська пам'ять», що мав на меті «Сприяння діям, дебатам і роздумам, пов'язаним з європейським громадянством і демократією, спільними цінностями, спільною історією і

культурою... наближенню Європи до її громадян шляхом просування європейських цінностей і досягнень, зберігаючи при цьому пам'ять про її минуле» (European Commission, 2020). У період з 2007 по 2013 рік програма профінансувала 322 проекти та надала грантів на загальну суму 14,2 млн. євро. Географічний розподіл фінансування та тематичні пріоритети були досить промовистими. Сто сімдесят вісім проектів, що реалізовувалися в Західній Європі, були зосереджені переважно на злочинах нацизму, Голокості та пам'яті про Другу світову війну. Інші 144 проекти відбулися у Східній Європі, включаючи Балкани та країни Балтії, і більшість тем були присвячені злочинам тоталітарних режимів, як націонал-соціалістичних, так і комуністичних, проти своїх народів (Kasianov G., 2022). Приблизно 1,7 мільйона європейських громадян і 500 організацій були залучені до проектів пам'яті на піку програми у 2011-2013 роках (Coffey International and Deloitte, 2015).

У квітні 2014 року Європейська Комісія продовжила програму до 2020 року з двома основними компонентами, один з яких, під назвою «Європейська пам'ять», зосереджений на формулі «Європа як мирний проект». Програма із загальним бюджетом 187,7 млн. євро була спрямована на підтримку «ініціатив, які розглядають причини появи тоталітарних режимів, що вкрили тьмою сучасну історію Європи», а також проектів, які «пропонують інші визначальні моменти та орієнтири, а також розмаїті історичні перспективи», щоб пам'ятати уроки минулого як передумову для побудови світлого майбутнього. У 2014-19 роках програма підтримала 225 проектів на загальну суму 16,9 мільйона євро (Kasianov, G., 2022).

По суті, ці ініціативи та фінансові інвестиції мали сприяти формуванню спільних підходів до оцінки європейського минулого (наприклад, Голокосту) як передумови формування загальноєвропейської історичної пам'яті. Важко сказати, наскільки ця ініціатива була ефективною, адже тематика проектів вказує на збереження відмінностей у підходах до спільної історії у посткомуністичних країнах та їхніх західних сусідів.

Інший мегапроект під назвою «Дім європейської історії», (House of European History, НЕН) цього разу започаткований Європарламентом, також просував ідею спільної європейської історичної пам'яті та ідентичності. Знову ж таки, ідея проекту виникла на найвищому політичному рівні. Ганс-Герт Пьоттерінг, президент Європейського парламенту у 2007-2009 роках, вважав, що НЕН має стати місцем для історії та майбутнього, де концепція європейської ідеї може розвиватися на основі осмислення попереднього історичного досвіду. Як і очікувалося, ідея представлення різноманітного історичного досвіду в межах спільної культурної та ціннісної рамки і зосередження на формуванні спільної історичної ідентичності не зустріла одностайної підтримки. Лише підготовка концепції зайняла близько чотирьох років.

Формування першого варіанту експозиції тривало ще чотири роки і характеризувалося тривалим пошуком консенсусу серед складного переплетіння політичних вимог і різноманітних прагнень різних зацікавлених сторін у Європейському парламенті, академічних колах і керівних органах. Цей процес висвітлив глибоку складність, притаманну створенню єдиної і загальноприйнятої точки відліку, що охоплює поняття «спільної європейської пам'яті».

У 2013 році група академічних експертів розробила оновлену концепцію. Незважаючи на багатогранність поглядів, виникла видимість згоди, оскільки всі учасники визнали першочергову мету музею: культивувати колективну європейську історичну свідомість як фундамент для спільної ідентичності. Реалізація цього шляхетного прагнення зіткнулася з величезними викликами, спричиненими міграційною кризою 2015 року, яка змусила включити «маргінальні голоси» (заокрема емігрантських спільнот) в загальний наратив гармонізованої європейської ідентичності.

Зрештою, міжнародний консорціум експертів подолав ці ідеологічні та методологічні труднощі, сповідуючи принцип «єдності через різноманітність». Центральним завданням музею було сприяння розумінню європейської історії в її різноманітних вимірах, створення середовища, сприятливого для обміну думками та критичного підходу до стереотипів. Тематичні фокуси постійних експозицій були двоякими: складне полотно європейської історії у XX столітті та еволюція європейської інтеграції.

У травні 2017 року, в атмосфері великого очікування та наукового визнання, музей відкрив свої двері для відвідувачів у Брюсселі, що стало важливою віхою у формуванні колективної європейської історичної свідомості та сприянні транснаціональному діалогу (Mork, Christodoulou, 2018). Однак постійна експозиція розпочала роботу лише у 2023 році.

Неважно помітити, що транснаціональні проекти та інституції, запропоновані транснаціональними інституціями та спільнотами, просувають превентивний і проактивний типи мнемополітики і напряму пов'язані з питаннями онтологічної безпеки: запобіганню мнемонічних конфліктів та творенню гармонійного образу майбутнього, яке передбачає агоністичний тип співіснування різних форм пам'яті.

Пам'ять про Голокост

Творення колективної пам'яті про Голокост є ілюстрацією історії транснаціонального наративу пам'яті, що відображає багатогранну еволюцію, яка охоплює десятиліття. Дискурс Голокосту як «парадигматичного геноциду» розгортався як глобальний наратив пам'яті та історії, що намагався сплести розрізнені національні оповіді в цілісний гобелен. Цей процес також спричинив створення транснаціональних інституцій для запровадження, пропаганди та поширення універсального

наративу, а також спровокував запровадження меморіальних законів та правових рамок для регулювання вшанування пам'яті, запобігання та покарання за публічне заперечення канонічного наративу. З точки зору онтологічної безпеки, транснаціональні форми і практики пам'яті про Голокост були превентивними і проактивними.

Канонізація історичного наративу Голокосту є квінтесенцією транснаціональних практик пам'яті. Її еволюція від національного до транснаціонального канону розпочалася у 1960-х роках і досягла кульмінації лише в кінці 1990-х – на початку 2000-х. Наратив Голокосту розвивався від перехід від добровільної чи примусової амнезії до плекання віктимності, далі – до просування образу героїчного опору, врешті-решт призвів до того, що Голокост було визнано класичним випадком геноциду. Навіть більше, в такому вигляді, як канонічна форма колективної пам'яті, Голокост став моделлю для наслідування і копіювання. Вихід пам'яті про Голокост на передній план транснаціональної політики пам'яті на європейському континенті, особливо наприкінці 1990-х - на початку 2000-х рр., став результатом консенсусу між національними урядами та транснаціональними організаціями, які шукали об'єднуючий загальноєвропейський символ і наратив.

В авангарді просування Голокосту як морально і політично потужної форми колективної пам'яті були Німеччина, Ізраїль і Сполучені Штати. Однак саме геополітичний ландшафт 1990-х років, каталізатором якого стали такі події, як балканські війни і повторення геноцидних практик, спричинив вихід пам'яті про Голокост і пов'язаного з нею дидактичного історичного наративу на рівень універсальної формули та знаряддя проактивної меншополітики. Напередодні великого розширення Європейського Союзу прем'єр-міністр Швеції Гьоран Перссон за підтримки прем'єр-міністра Великої Британії Тоні Блера та президента США Білла Клінтона ініціював створення у 1998-99 роках Цільової групи з міжнародного співробітництва у сфері освіти, пам'яті та дослідження Голокосту. Ця амбітна ініціатива, перейменована у 2013 р. на Міжнародний альянс пам'яті Голокосту (IHRA), зараз налічує тридцять одну постійну країну-члена і десять країн-спостерігачів, переважно європейських. До складу Альянсу входять лише урядові органи, що забезпечує проекту високий політичний та адміністративний статус. Завданнями Альянсу є дослідницько-освітні (вивчення і викладання історії Голокосту) та політичні (боротьба з ксенофобією, расизмом і антисемітизмом) проекти. У 2010-14 рр. Альянс профінансував дев'яносто три проекти в сорока двох країнах, у тому числі двадцять дев'ять в Європі. Основними цільовими групами були представники урядових структур і неурядових організацій, вчителі та органи управління освітою; ці групи склали 56,7 відсотка аудиторії. У 2015 р. фінансування діяльності Альянсу призупинилося. У 2017 р. Альянс

переглянув свою стратегію фінансування на 2019-2023 рр., зосередившись на двох важливих напрямках: збереження пам'яті про Голокост і геноцид ромів та протидія ревізійонізму та запереченню. Цей порядок денний став нагальним не лише у колишній «Східній Європі», а й усьому західному світі (Kasianov, G., 2022).

З 2005 р. Європейський Союз відзначає 27 січня, день визволення Освенцима, як Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту (встановлений Організацією Об'єднаних Націй), що сприяло інституціоналізації пам'яті про Голокост в європейській історичній пам'яті. Більшість європейських країн прийняли універсалістський порядок денний щодо Голокосту як форми загальноєвропейської колективної/історичної пам'яті. До 2010 року вісімнадцять країн Європейського Союзу визнали Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту національним днем пам'яті. Для порівняння, шість країн мають свої окремі дати, присвячені Голокосту (European Commission, 2010, 4), наполягаючи на своїй специфіці у практиках вшанування пам'яті. Спроби транснаціональних органів запровадити (якщо не нав'язати) спільний стандарт щодо пам'ятання Голокосту наштовхнулися на спротив, зокрема у зв'язку з тим, що цей досвід у різних країнах відрізняється, а отже, пам'ять про нього та його репрезентація також мають бути диверсифікованими (Assmann, A., 2010; Council of Europe, 1993; Council of Europe, 2002; Kubosova, L., 2007).

Більше того, на національному рівні залишаються серйозні проблеми, особливо щодо освіти та обізнаності про Голокост. У таких країнах, як Швеція та Велика Британія, саме там, де зародилися ініціативи з просування загальноєвропейської пам'яті про Голокост, серед освітян зберігається брак бажаних компетентностей, що ускладнює зусилля з інституціоналізації того, що називається Holocaust education (Gray, M., 2014). Парадоксально, але поширення освітніх ініціатив щодо Голокосту збіглося з тривожним зростанням невігластва щодо основ історії Голокосту (Foster, S., Pearce, A., Pettigres, A., 2020). Нещодавнє експертне дослідження виявило системні випадки спотворення та ревізійонізму історії Голокосту на навіть на рівні державної політики в різних країнах Європи (United States Holocaust Memorial Museum, 2021).

Особливо суперечливою є ситуація в «пост-комуністичному» світі. Тут загальноєвропейський об'єднувачий наратив пам'яті про Голокост зіткнувся з національними наративами, що наголошують на вже згадуваній особливій віктимності Східної Європи¹. Після вступу країн регіону до ЄС космополітичний наратив пам'яті про Голокост зіткнувся з політикою сек'юритизації колективної пам'яті, пов'язаною з відновленням і

¹ В даному разі йдеться і про країни Балтії та Балкан.

збереженням раніше придушених національних (або, точніше, етноцентричних) наративів колективної пам'яті, які тепер треба було захищати від транснаціональних втручань. Крім того, під загрозою опинилася моральна складова – з огляду співучасті деяких місцевих національних героїв і частини населення в нацистській політиці «остаточного вирішення». Як висловився один з авторів з цього регіону, мнемонічні гравці Східної Європи «також занепокоєні складною ситуацією з розв'язанням проблеми власної ролі в Голокості, тут йдеться не лише про широку місцеву співучасть у геноциді, а й про його серйозні демографічні наслідки, що перетворили колись мультикультурні суспільства на переважно етнічно однорідні» (Subotic, J. 2018, 297). Зрештою, не варто забувати і про «змагання жертв»: претензії східноєвропейських мнемонічних акторів на роль ексклюзивної жертви «подвійного геноциду» – нацистського і комуністичного, суперечили універсалізації пам'яті про Голокост як винятковий випадок геноциду. У деяких випадках прагнення захистити національний історичний наратив на противагу канонічним приписам вшанування пам'яті жертв Голокосту призводило до міжнародної напруженості. Наприклад, поправки до закону про Інститут національної пам'яті, спрямовані на кримінальне переслідування тих, хто публічно визнає співпрацю поляків з нацистами у знищенні євреїв, ухвалені польським парламентом на початку 2018 року, спровокували скандал, а згодом і дипломатичні конфлікти з Ізраїлем та США, які закінчилися скасуванням одіозних змін до закону (Konczal, K., 2021).

Останнє дослідження, проведене Меморіальним музеєм Голокосту США в десяти країнах Європи та Росії, виявило системні випадки спотворення історії Голокосту та ревізійнізму в Європі. Перелік таких практик включає публічні заяви, що заперечують або применшують національну та суспільну відповідальність за злочини проти євреїв чи колаборацію з нацистською Німеччиною; спроби обмежити академічний та публічний дискурс про історію Голокосту за допомогою законодавства, покарань та політичного втручання у правдиве представлення історії в музеях, на виставках та в історичних місцях; відкидання важливості пам'яті про Голокост та меморіалів впливовими політичними та суспільними лідерами; зусилля, спрямовані на прославлення, вшанування, прощення чи іншу «реабілітацію» історичних постатей чи суб'єктів епохи Голокосту, незважаючи на їхню причетність до злочинів проти людяності, співпрацю з нацистською Німеччиною чи пряму участь у переслідуванні та вбивствах євреїв (United States Holocaust Memorial Museum, 2021, 5).

Зрозуміло, що транснаціональний канонічний наратив пам'яті про Голокост був тісно пов'язаний з концепцією онтологічної безпеки, що яскраво проявляється в його об'єднавчому гаслі «Ніколи знову!». Це гасло увібрало в себе колективне зобов'язання гарантувати, що звірства і злочини

минулого ніколи не повторяться, тим самим забезпечуючи відчуття впевненості та стабільності перед обличчям історичної травми. Центральним елементом цього нарративу було поняття спільної європейської відповідальності за минулі трагедії, що мало стало наріжним каменем спільної європейської ідентичності. Меморіалізуючи Голокост як загальноєвропейський екзистенційний досвід, цей нарратив мав зміцнити колективну транснаціональну європейську ідентичність і запобігти повторенню подібних жахів у майбутньому.

Історія просування канонічної загальноєвропейської пам'яті про Голокост також стала прикладом забезпечення онтологічної безпеки через законодавчі заходи, покликані захистити цілісність цього нарративу. Законодавчі зусилля, запроваджені в рамках внутрішньої мнемонічної політики та національних юрисдикцій, продемонстрували вражаюче єдиний підхід у різних культурних і правових контекстах. Незважаючи на відмінності в національних культурах і правових традиціях, з'явився спільний дискурс, заснований на визнанні необхідності боротьби із запереченням Голокосту і тривіалізацією злочинів проти людяності (Hennebel, L., Hochmann, T., 2011). Законодавство, спрямоване на захист канонічної колективної пам'яті про Голокост, мало протистояти зазіханням на його правдивість і значення. Відповідна правова база відображала спільну прихильність до збереження історичної правди та протистояння ідеологіям, що пропагують расизм, ксенофобію та заперечення геноциду. Таким чином, сек'юритизація пам'яті про Голокост діяла як механізм зміцнення суспільних норм і цінностей, одночасно захищаючи від ерозії колективної пам'яті та історичної свідомості. Серед близько тридцяти меморіальних законів, які криміналізують неприпустиме публічне зловживання історичною пам'яттю (Korosov, N., 2018), сімнадцять безпосередньо стосувалися або заперечення Голокосту, або тривіалізації нацистських злочинів, або глорифікації нацистського минулого, сім криміналізували заперечення геноциду загалом, решта стосуються мови ворожнечі та пов'язаних з нею питань (Bazyler, M., 2017).

В певний момент політика протидії запереченню Голокосту вийшла на транснаціональний рівень. У 2007 р. представник Німеччини в Європейському парламенті запропонував запровадити загальноєвропейську норму, яка б криміналізувала заперечення Голокосту (Hayden, Robert, M., 2008, 384). 19 квітня 2007 р. Рада Європейського Союзу схвалила рамкове рішення з більш широкими наслідками для боротьби з навмисними діями, що сприяють насильству або ненависті на основі раси, кольору шкіри, релігії, родового, національного або етнічного походження. Невід'ємною частиною цього законодавчого порядку денного було чітке засудження та запровадження каральних заходів проти осіб, які заперечують або грубо тривіалізують акти геноциду, злочини проти людяності та воєнні злочини.

Примітно, що законопроект передбачав покарання у вигляді трьох років позбавлення волі для порушників. Слово «Голокост» у документі було відсутнє, але контекст рішення не залишав сумнівів у тому, що йдеться про заперечення Голокосту.

Усі описані тут історії зазвичай інтерпретувалися в рамках дихотомії транснаціонального та національного. Як уже згадувалося, у багатьох, а можливо, і в більшості випадків, транснаціональні рамки пам'яті та об'єднавчі наративи, які пропонували транснаціональні інституції в режимі проектів «згори» сприймалися як зовнішній виклик національному наративу пам'яті, а отже, і колективній ідентичності, і відповідно, прочитувалися в термінах онтологічної безпеки. Ця дихотомія — національне-транснаціональне, адекватно відображає зовнішній бік подій, але не має достатнього пояснювального потенціалу. Концепція онтологічної безпеки дозволяє глибше зазирнути в суть цих процесів і пояснити, чому цілком благородні ідеї та проекти, добре обгрунтовані та виправдані як раціонально, так і морально, так складно сприймалися учасниками процесу.

Як бачимо, об'єднавчі наративи пам'яті та об'єднання Європи на принципах спільної оцінки минулого з точки зору спільних цінностей були безпосередньо пов'язані з міркуваннями онтологічної безпеки. Тут процес був одночасно реактивним, превентивним і проактивним. Однак тут ми маємо справу з забезпеченням нової форми колективної пам'яті та ідентичності, яка не лише все ще перебуває в процесі становлення, а зіштовхується з новими й новими викликами. Загалом ця нова форма загальноєвропейської ідентичності, замішана на ідеї спільної пам'яті, сама була заснована на мотивах онтологічної безпеки. При цьому вона мимоволі протистояла сек'юритизації національних наративів, які були вже давно сформовані і були невід'ємною частиною ідентичності більшості мнемонічних акторів. Парадоксально, але форми транснаціональної пам'яті часто нагадували класичні національні наративи з точки зору структур, архетипів і способів репрезентації, з тією лише різницею, що вони зверталися до іншої уявної спільноти. Благородна мрія зіткнулася з холодною реальністю, як зауважив один з учасників і безпосередніх спостерігачів цих процесів (Pingel. F., 2013).

Висновки

Як частина ширшого питання онтологічної безпеки, сек'юритизація пам'яті може розглядатися як змінна (variable) порівняно з більш сталими поняттями, зокрема таким, як фізична безпека. У рамках неоконструктивізму або неореалізму мнемополітика може виглядати як природний засіб досягнення цілей, спосіб політичної мобілізації, прояв політичних інтересів та інші інструменталістські або функціоналістські прояви.

Концепція онтологічної безпеки дає можливість нелінійного розуміння фактичних даних та теоретичних міркувань, дозволяє значно поглибити

дослідницьку та інтерпретаційну перспективу щодо мотивів, способів дії та результатів дій політичних акторів. Водночас не можна не помітити, що за останні два десятиліття мнемонічна тривога, пов'язана з проблемами онтологічної безпеки, перетворилася зі змінної на константу: навіть побіжний огляд літератури з даної тематики засвідчує: мнемополітика в усіх її варіантах, реактивному, проактивному та ін. перетворилася на глобальне явище. Водночас, збільшення кількості інституційних акторів мнемополітики, розширення сфер та інтенсивності інформаційного впливу, цифрова революція, зростання значення соціальних мереж – все це посилює тиск на способи сприйняття та забезпечення онтологічної безпеки і, зокрема її центрального компоненту: мнемонічної безпеки.

Ескалація мнемополітики, особливо у сфері міжнародних відносин, яка триває вже кілька десятиліть, вихід мнемополітики за межі виняткової компетенції держави, зростання мнемонічного активізму, розквіт державних інституцій та громадських організацій, які спеціалізуються на мнемополітиці, перетворення деяких різновидів колективної пам'яті на громадянські культи, що підтримуються державами, посилення антагоністичності мнемополітики, що супроводжується зростанням онтологічної тривоги – все це свідчить про те, що сек'юритизація історичної пам'яті стає все більш важливим чинником внутрішньої та міжнародної політики.

Концепція онтологічної безпеки, застосована до мнемополітики, надає нам корисні інструменти для аналізу та розуміння явищ, які значною мірою є непроникними для інших теорій та підходів, що зосереджуються на раціональному виборі, розробці стратегій та розрахунках в стилі Realpolitik. Звернення до питань онтологічної тривоги дозволяє нам зрозуміти дії та вчинки, які з точки зору інших теорій виглядають ірраціональними та алогічними. Наприклад, напруга нової хвилі дискусій (яку вже назвали Historikerstreit-2) довкола Голокосту, в контексті осмислення колоніальної політики імперії Гогенцолернів, пояснюється не лише корпоративними інтересами охоронців ексклюзивної версії Голокосту як «парадигматичного геноциду», а й бурхливим зростанням антисемітизму після 7 жовтня 2023 року та звинувачень Ізраїлю в геноциді.

Ближчий до України приклад: використання російськими елітами питань «спільної історії» для обґрунтування намірів ліквідації України як суверенної держави та невизнання українців нацією. Конвенційне пояснення в дусі теорій реалізму залишає поза аналізом чинники, які в цих теоріях не вписуються в поняття раціонального вибору. Мотивація керівництва держави-агресора включає аргументи і пояснення, які засвідчують наявність мнемонічної тривоги – неважливо, чи вона обґрунтована реальною загрозою, чи є результатом свідомого самообману і навмисно сконструйованою. Якщо вона артикулюється і стає приводом для злочинних дій і порушення

міжнародного права, вона має бути об'єктом аналізу. Так само розгляд крайнощів політики декомунізації і деколонізації в Україні не варто пояснювати лише інтересами певних груп мнемонічних акторів чи утилітарною інструменталізацією пам'яті. Переростання мнемонічної агресії росії в мілітарну стало серйозним аргументом для інтеграції проблем мнемонічної безпеки в ширший порядок денний. Водночас сприйняття значною частиною українських політиків питань політики пам'яті як суто утилітарно-інструментальних, не пов'язаних з онтологічною безпекою великих соціальних чи етнічних груп, призводить до прорахунків і політичних поразок у внутрішній політиці (варто згадати хоча б поразку Порошенка на виборах 2019 року).

Пізнавальний та аналітичний потенціал концепцій онтологічної, і відповідно, мнемонічної безпеки, розуміння природи мнемонічної тривоги та способів опанування цієї тривоги варті для використання як в академічних студіях, в історіографії, політології, соціології (зокрема і в прикладній), так і в поточному аналізі політики, розробці стратегій інформаційної безпеки та протистояння гібридним формам агресії.

References

Koposov, Nikolai. (2018). *Memory Laws, Memory Wars: The Politics of the Past in Europe and Russia*, New York: Cambridge University Press. 2018

Van der Leeuw-Roord, J. (2008). "A common textbook for Europe? Utopia or a Crucial Challenge?" In: Bauer Jan-Patrick, Meyer-Hamme Johannes and Körber Andreas, *Geschichtslernen – Innovationen und Reflexionen. Geschichtsdidaktik im Spannungsfeld von theoretischen Zuspitzungen, empirischen Erkundungen, normativen Überlegungen und pragmatischen Wendungen. Festschrift für Bodo von Borries*, Herbolzheim: Centaurus Verlag & Media.

Assmann, A., (2010). «The Holocaust – A Global Memory? Extensions and Limits of a New Community,» in: Assmann A. and Conrad Sebastian, *Memory in a Global Age: Discourses, Practices and Trajectories*, Houndsmills - Basingstoke - New York: Palgrave Macmillan.

Berger, S., Conrad, C., (eds) (2015). *The Past as History: National Identity and Historical Consciousness in Modern Europe*, Basingstoke - New York: Palgrave Macmillan.

Jarausch Konrad, H., Lindenberger, Thomas (eds) (2007). «Introduction. Contours of a Critical History of Contemporary Europe: A Transnational Agenda,» in Konrad H. Jarausch, Lindenberger Thomas, Ramsbrock Annelie, eds. *Conflicted Memories: Europeanizing Contemporary Histories*, New York - Oxford: Berghahn Books, 304 p.

Council of Europe, 1991. "History textbooks (1953–1991)," <https://www.coe.int/en/web/history-teaching/history-textbooks> , Accessed June 24, 2022

Siegel, Mona and Harjes, Kirsten (August 2012). "Disarming Hatred: History Education, National Memories, and Franco-German Reconciliation from World War I to the Cold War," *History of Education Quarterly* 52, no. 3 : 370–402.

Pingel, Falk, (2013). “History as a Project of the Future – The European History Textbook Debate,” In: *History Education and Post-Conflict Reconciliation. Reconsidering Joint Textbook Projects*, London: Routledge, 2013

Council of Europe, (1995). *Against bias and prejudice: The Council of Europe's work on history teaching and history textbooks*, Strasbourg: Council for Cultural Co-Operation, 1995.

Kitromelidis, P. (1994). Reviews : Jean-Baptiste Duroselle, Europe: A History of its Peoples (translated by Richard Mayne), *European History Quarterly* 24, no. 1 : 123–127.

Schulze, W. (Summer 2000). “From European History to the European History Book,” *European Education* 32, no. 2: Toward a European Identity: Finding a New Paradigm for Teaching History: 37–47.

Korostelina, K., Lässig, S. (eds) (2013). *History Education and Post-Conflict Reconciliation. Reconsidering Joint Textbook Projects*, London: Routledge.

Council of Europe, (1993). Council of Europe Summit, Vienna Declaration, October 9, 1993, https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=0900001680536c83 Accessed June 12, 2023

Council of Europe, (2002). “The European dimension in History teaching (2002–2006),” <https://www.coe.int/en/web/history-teaching/the-european-dimension-in-history-teaching>, Accessed June 22, 2022

Kubosova, Lucia, (February 23, 2007). “Germany to present plans for EU history book,” *EUObserver*, , <https://euobserver.com/eu-political/23559> , Accessed June 25, 2022
“Common European History”(March 2, 2007)/ *Deutsche Welle*/
<https://www.dw.com/en/call-for-european-history-book-as-education-ministers-meet/a-2370988> , Accessed June 22, 2022

Hartmann, Henrik, Montlahuc, Juliette, and Stegers, Steven (2017). *Teaching Europe to Enhance EU Cohesion. Final Research Report* , Barcelona. <https://euroclio.eu/wp-content/uploads/2018/04/EuroClio.-Hartmann-Montlahuc-Rogozin-Stegers.-Teaching-Europe-Final-Research-Report-2017.pdf>, Accessed June 21, 2022.

European Commission, (2020). *Europe for Citizens Programme, European Commission*, https://eacea.ec.europa.eu/europe-for-citizens_en Accessed January 7, 2024

Kasianov, G. (2022). “Shared Past as a Present. Transnational European Memory as a Challenge.” In: Bazhenova H. ed., *Constructing Memory: Central and Eastern Europe in the New Geopolitical Reality*, Lublin: Instytut Europy Środkowej.

Coffey International and Deloitte, *Ex-post evaluation of the Europe for Citizens Programme 2007–2013. Final report*, Luxemburg: Publications Office of the European Union, 2015, https://ec.europa.eu/citizenship/pdf/final_efcp_final_report_2015_10_15.pdf , Accessed February 10, 2024

Gray, M. (2014). *Contemporary Debates on Holocaust Education*, New York: Palgrave Macmillan.

Foster, S., Pearce, A., Pettigres, A. (2020). *Holocaust Education: Contemporary challenges and controversies*, London: UCP Press.

United States Holocaust Memorial Museum, *Holocaust Memory at Risk. The Distortion of Holocaust History across Europe. Summary of Findings and Recommendations*, Washington, September 2021, <https://www.ushmm.org/m/pdfs/USHMM-Holocaust-Memory-at-Risk-2021.pdf> Accessed June 21, 2022

Subotic, J. (2018). “Political memory, ontological security, and Holocaust remembrance in post-communist Europe,” *European Security*, 27:3, 296-313

Konczal, K. (August 2021). “Mnemonic Populism: The Polish Holocaust Law and its Afterlife,” *European Review* Volume 29 , Issue 4 , 457 – 469.

Hennebel L., Hochmann T., eds. (2011). *Genocide Denials and the Law*, Oxford: Oxford University Press,

Bazyler, M. (2016). *Holocaust, Genocide, and the Law: A Quest for Justice in a Post-Holocaust World*, Oxford: Oxford Academic Books, 2016

Hayden, Robert M. (Summer 2008). ‘Genocide Denial’ Laws as Secular Heresy: A Critical Analysis with Reference to Bosnia,” *Slavic Review* 67, no. 2.

**Kasyanov G. HISTORICAL POLICY AND ONTOLOGICAL SECURITY:
CONCEPTUAL FRAMEWORKS AND ANALYTICAL OBSERVATIONS**

Abstract

Objective: To introduce the concept of ontological security, as well as the notions of mnemonic anxiety and mnemonic security into academic discourse within memory studies, historiography, political science, and international relations. The article also aims to propose, as an analytical tool, a categorization of types of historical policy related to ontological security. **Methodology:** The discussion employs methods of textual analysis, historical comparative studies, neo-constructivist approaches, memory studies, and security studies. The article is interdisciplinary and is aimed at expanding the methodological toolkit of historical research and collective (cultural, social) memory studies, which simultaneously emphasizes its **novelty**. **Conclusions:** The concept of ontological security enables a non-linear understanding of empirical data and theoretical reflection. It allows for a significantly deepened research and interpretative perspective on the motives, modes of action, and outcomes of political actors' behavior in the realm of historical policy. Over the past two decades, mnemonic anxiety, associated with problems of ontological security, has transformed from a variable into a constant: mnemopolitics in all its variants—reactive, proactive, and preventive—has become a global phenomenon. The increase in the number of institutional actors involved in mnemo-politics, the expansion of its domains and intensity of informational influence, the digital revolution, and the growing importance of social media—all this heightens the pressure on modes of perception and the maintenance of ontological security, particularly its core component: mnemonic security. The escalation of mnemo-politics, especially in the sphere of international relations, its expansion beyond the exclusive domain of state competence, the rise of mnemonic activism, the proliferation of state institutions and civil organizations specializing in mnemopolitics, the transformation of certain forms of collective memory into state-supported civic cults, the intensification of antagonistic mnemo-politics accompanied by growing ontological anxiety—all these trends indicate that the **securitization of historical memory** is becoming an increasingly significant factor in both domestic and international politics.

The concept of ontological security, when applied to mnemopolitics, provides useful tools for analyzing and understanding phenomena that are largely impervious to other theories and approaches focused on rational choice, strategy development, and Realpolitik-style calculations. Addressing issues of ontological anxiety allows us to grasp actions and behaviors that appear irrational or illogical from the standpoint of other theories.

The cognitive and analytical potential of the concepts of ontological and mnemonic security, the understanding of the nature of mnemonic anxiety and ways to manage it, are valuable not only for academic research in historiography, political science, and sociology (including applied fields), but also for the current analysis of politics, development of information security strategies, and responses to hybrid forms of aggression.

Keywords: *Collective memory, historical policy, ontological security, mnemonic anxiety, transnational memory politics, European memory, affirmative and didactic history, master-narrative, memory wars, instrumentalization of the past.*

**Kasyanov G. POLITYKA HISTORYCZNA I BEZPIECZEŃSTWO
ONTOLOGICZNE: RAMY KONCEPCYJNE I OBSERWACJE ANALITYCZNE**

Streszczenie

Cel: *wprowadzenie do obiegu naukowego w badaniach nad pamięcią historyczną, historiografią, politologią i stosunkami międzynarodowymi głównych założeń koncepcji bezpieczeństwa ontologicznego, koncepcji trwogi mnemonicznej i bezpieczeństwa mnemonicznego, a także zaproponowanie kategoryzacji typów polityki historycznej związanych z bezpieczeństwem ontologicznym. **Metodologia:** wykorzystano metody analizy tekstu, porównywalności historycznej, podejścia neokonstruktywistycznego, badań nad pamięcią oraz badań nad bezpieczeństwem. Artykuł ma charakter interdyscyplinarny, mający na celu rozszerzenie narzędzi metodologicznych badań historycznych i badań nad pamięcią zbiorową (kulturową, społeczną), co jednocześnie podkreśla jego **nowość**. **Wnioski:** Koncepcja bezpieczeństwa ontologicznego pozwala na nieliniowe rozumienie danych faktograficznych i rozważań teoretycznych, umożliwiając głębszą perspektywę badawczą i interpretacyjną motywów, sposobów działania i rezultatów działań aktorów politycznych w sferze polityki historycznej. Ta koncepcja, zastosowana do mnemopolityki, dostarcza nam użytecznych narzędzi do analizy i zrozumienia zjawisk, które są w dużej mierze nieprzeniknione dla innych teorii i podejść koncentrujących się na racjonalnym wyborze, opracowywaniu strategii i kalkulacjach w stylu Realpolitik. Zajęcie się kwestiami trwogi ontologicznej pozwala nam zrozumieć działania i czyny, które z perspektywy innych teorii wydają się irracjonalne i nielogiczne. Potencjał poznawczy i analityczny koncepcji bezpieczeństwa ontologicznego, a co za tym idzie, bezpieczeństwa mnemotechnicznego, zrozumienie natury trwogi mnemotechnicznej i sposobów jej opanowania, jest wart wykorzystania zarówno w badaniach akademickich, w historiografii, politologii, socjologii (w tym stosowanej), jak i we współczesnej analizie polityki, rozwoju strategii bezpieczeństwa informacji i odporności na hybrydowe formy agresji.*

Słowa kluczowe: *pamięć zbiorowa, polityka historyczna, bezpieczeństwo ontologiczne, trwoga mnemotechniczna, transnarodowa polityka pamięci, pamięć europejska, historia afirmatywna i dydaktyczna, narracja mistrzowska, wojny pamięci, instrumentalizacja przeszłości.*

Статтю надіслано до редколегії 15.04.2026 р.
Статтю рекомендовано до друку 05. 05. 2026 р.